

Отримано: 31.01.2023.

Прорецензовано: 06.02.2023.

Прийнято до друку: 17.02.2023.

e-mail: yurii.pshenychnyi@oa.edu.ua

bardeckyj@gmail.com

volodymyr.marchuk@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2023-34-6-12

Пшеничний Ю., Бардецький А., Марчук В. Посуд з літерними графіті XVII–XVIII століття з Вознесенського жіночого монастиря поблизу Дубна. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2023. Вип. 34. С. 6–12.

УДК: 904"16/17"(477.82)+7.04

Юрій Пшеничний, Андрій Бардецький, Володимир Марчук

ПОСУД З ЛІТЕРНИМИ ГРАФІТІ XVII–XVIII СТОЛІТТЯ З ВОЗНЕСЕНСЬКОГО ЖІНОЧОГО МОНАСТІРЯ ПОБЛИЗУ ДУБНА

Дослідження Вознесенського монастиря на острові Дубовець в 2018–2022 роках дозволили проаналізувати багаті речові комплекси кінця XVI – першої третини XIX ст. Серед керамічних знахідок було виявлено особливі фрагменти керамічного посуду, які містять нанесені літерні позначення, створені шляхом ретельного продряпування (техніка графіті). Стаття порушує питання призначення, територіальні та хронологічні рамки побутування такого посуду. Огляд європейських монастирських комплексів із подібними знахідками засвідчує широкий культурний контекст цього явища.

Ключові слова: Дубно, Вознесенський монастир, літерні графіті, посуд.

Yurii Pshenychnyi, Andrii Bardetskyi, Volodymyr Marchuk

POTTERY WITH SCRATCHED LETTERS OF XVII–XVIII CENTURIES FROM VOZNESENSKYI MONASTERY NEAR DUBNO

Archaeological excavation of ancient Dubno monasteries, founded by dukes Ostrozki, much disclose the history of these places. In their time, they defined original culture-religion character of the town. Investigation on the territory of Voznesenskyi monastery with large square in 2018–2022 gave possibilities to analyze large items from end of XVI – first third of XIX cc. There were the original fragments of pottery found among ceramic complexes. They have scratched letters in graffiti technique. Total found six specimens of pottery with such kinds of marks. The territorial and chronological frameworks of everyday using of such wares are considered. The review of European monastery complexes with similar finds witnesses about wide culture context of this phenomena. After the discovery these finds, dated of XIII c., in Cistercian monastery in Herkenrode monastery (Belgium), the interest for its study had significantly grown. Subsequent investigation allowed to find many potteries scratched with letters marks in women monasteries in Belgium, Netherlands, France and Lithuania. As far as we know, the fragments identified on the excavation near Dubno are the first facts of such finds in Ukraine. The possibilities of use the pottery with scratched letters are under consider in the article. They are associated with the social structure inside the monasteries. Written sources show that some part of nuns stood out in the economic status and ate better dishes. In addition, this could do novitiates. These pottery might use also in the medical purposes.

Keywords: Dubno, Voznesenskyi monastery, scratched letters, pottery.

Розкопки Вознесенського монастиря широкою площею в 2018–2021 роках дозволили проаналізувати багаті речові комплекси кінця XVI – першої третини XIX ст. Ці роботи стали можливіми завдяки об'єднанні зусиль дослідників Державного історико-культурного заповідника м. Дубна, Громадської організації «Дубенський археологічний осередок» та Національного університету «Острозька академія». Дубовець став місцем колективної праці археологів, волонтерів, студентів і школярів. Значна частина отриманих знахідок ще потребує подальшого опрацювання, однак уже сьогодні можна говорити про виявлення тут як рідкісних матеріалів, так і своєрідних явищ тогочасної культури.

Археологічні дослідження Вознесенського монастиря на острові Дубовець у різний час дозволили виявити особливі фрагменти керамічного посуду. Вони містять нанесені літерні позначення, створені шляхом ретельного продряпування т. зв. техніка графіті. Судячи з відомих археологічних комплексів пізньосередньовічного і ранньомодерного часу, це виняткові знахідки. Тому порушення

питання щодо обставин, які викликали побутування такого посуду сприятиме більш ретельним його студіям у майбутньому.

Посуд з літерними позначеннями є прикладом епіграфічних пам'яток та відображає слабо знані звичаї, яких дотримувались у жіночих монастирях. Дубенський Вознесенський монастир на Волині, ймовірно, не був єдиним осередком де він побутував. Із відомих публікацій подібних знахідок, пов'язаних із монастирями в Україні, можна відзначити продряпаний напис з трьох літер на шийці горщика XVII ст. з території Вознесенського жіночого монастиря та напис (можливо неповністю збережений) з двох літер на стінці горщика кінця XVIII ст. з Михайлівського монастиря в Києві [8, с. 129]. Щоправда, стилістично обидва написи нагадують іврит, тому нанесення їх на ці посудини викликане іншими причинами (зокрема, призначенням такого посуду для збирання милостині на Пейсах). Обмежена кількість археологічно досліджених місцезнаходжень монастирів, у тому числі і жіночих, в Україні робить знахідки посуду з графіті на сьогоднішній час слабо вивченими.

Вознесенський жіночий монастир (відомий також як Підборецький) був заснований 8 квітня 1592 р. на острові Дубовець серед Сурмицького ставу в південній околиці Дубна (рис. 1). Принаймні до 1626 р. він належав до Луцько-Острозької православної єпархії. Пізніше, поруч із іншими православними монастирями Дубна, перейшов в унійну церкву та був переданий сестрам-василіанкам Чину Святого Василя Великого. У такому підпорядкуванні проіснував до 18 листопада 1832 р. коли був офіційно скасований Литовською духовною Консисторією. Монастир почав вивчатися археологічно після відкриття цієї пам'ятки Віталієм Ткачем у 1996 р. [6, с. 123].

Чотири зразки посуду із продряпаними літерними позначеннями було знайдено в 1998 р. під час розвідкових шурфувань Віри Гупало. П'ятий зразок відрізняється за технікою виконання від інших: напис на ньому було зроблено чорною фарбою. Літерні позначення нанесено на зовнішні поверхні тарілок і горщиків парами у таких комбінаціях: КК, ?М, МК, MS, E?^{1*} (рис. 2, 1, 2). Вони були виявлені у частково зруйнованому кар'єром об'єкті 1, що мав контури близькі до прямокутника зі збереженими розмірами 1,1×1,35 м. Заповнення об'єкту складала велика кількість керамічного посуду, уламки кахель, скляні, фаянсові, порцелянові і металеві вироби. Тут виявлено п'ять монет, серед яких вдалося атрибуувати шеляги короля Яна Казимира. Таким чином, завершення потрапляння матеріалу до цього об'єкту не може бути датованим раніше 1660-х років. Морфологічні та декоративні риси ряду виявлених у заповненні посудин характерні виробам, що побутували у другій половині XVII–XIX ст. Тому матеріальний комплекс об'єкту датується досить широко: від другої половини XVII до першої половини XIX ст., на що вже звертав увагу В. Ткач [7, с. 112–113]. Сміттєвий характер заповнення вказує на його призначення як ями для скидання побутових відходів.

На відстані близько 8 м на північ від об'єкту 1, В. Ткачем шляхом шурфування було досліджено заповнення об'єкту 2, порушеного видобуванням піску. Саме звідси походить знахідка покришки-миски із нашкрябаними літерними позначеннями. Даний виріб було повністю реконструйовано. Покришка має рівний верх, конічно розхилені стінки, що закінчуються видовженою ніжкою-уступом. До стінки, ближче уступу виробу, прикріплене петельчасте вушко (рис. 2, 4). Покришка належить до типу поширеного у XVII–XVIII ст. Нанесені на стінку літери можуть бути прочитані як KW чи KM. Вони повернуті правильно у положенні в якому покришка покривала іншу посудину, а не тоді, коли використовувалась як миска.

Матеріали отриманні із заповнення об'єкту 2 дуже чисельні і представлені великою кількістю керамічного посуду, кахель, металевими, скляними, фаянсовими і порцеляновими виробами. Нумізматичні знахідки з об'єкту представлені шелягом короля Яна Казимира 1660-х років та півгрошем короля Станіслава Августа 1760-х років. Морфологічні та декоративні риси посуду характерні для другої половини XVII – першої половини XIX ст. Близькість матеріальних комплексів обох об'єктів може вказувати на те, що в минулому вони були об'єднані, і вже в пізніший час вони були розділені кар'єром [1, с. 112]. Для екземплярів посуду з об'єкту 1 та об'єкту 2 характерна часта повторюваність літер.

Шостий зразок посудини з продряпаними літерами було знайдено під час розкопок в 2019 р. у культурному шарі на глибині 0,4–0,5 м. Це фрагмент нижньої частини миски, на стінці якої поблизу уступу до денця нанесено літери, які можуть бути прочитані як E (A?) (рис. 2, 3). Зважаючи на умови знахідки, вписуємо цей фрагмент у найбільш вірогідний хронологічний проміжок побутування – XVII–XVIII ст. [5, с. 18].

* Авторка розкопок у тексті звіту зазначає, що графіті містили дві віднайдені цілі посудини, які не були приведені у таблицях рисунків та невіднайдені у фондах ДІКЗ м. Дубна.

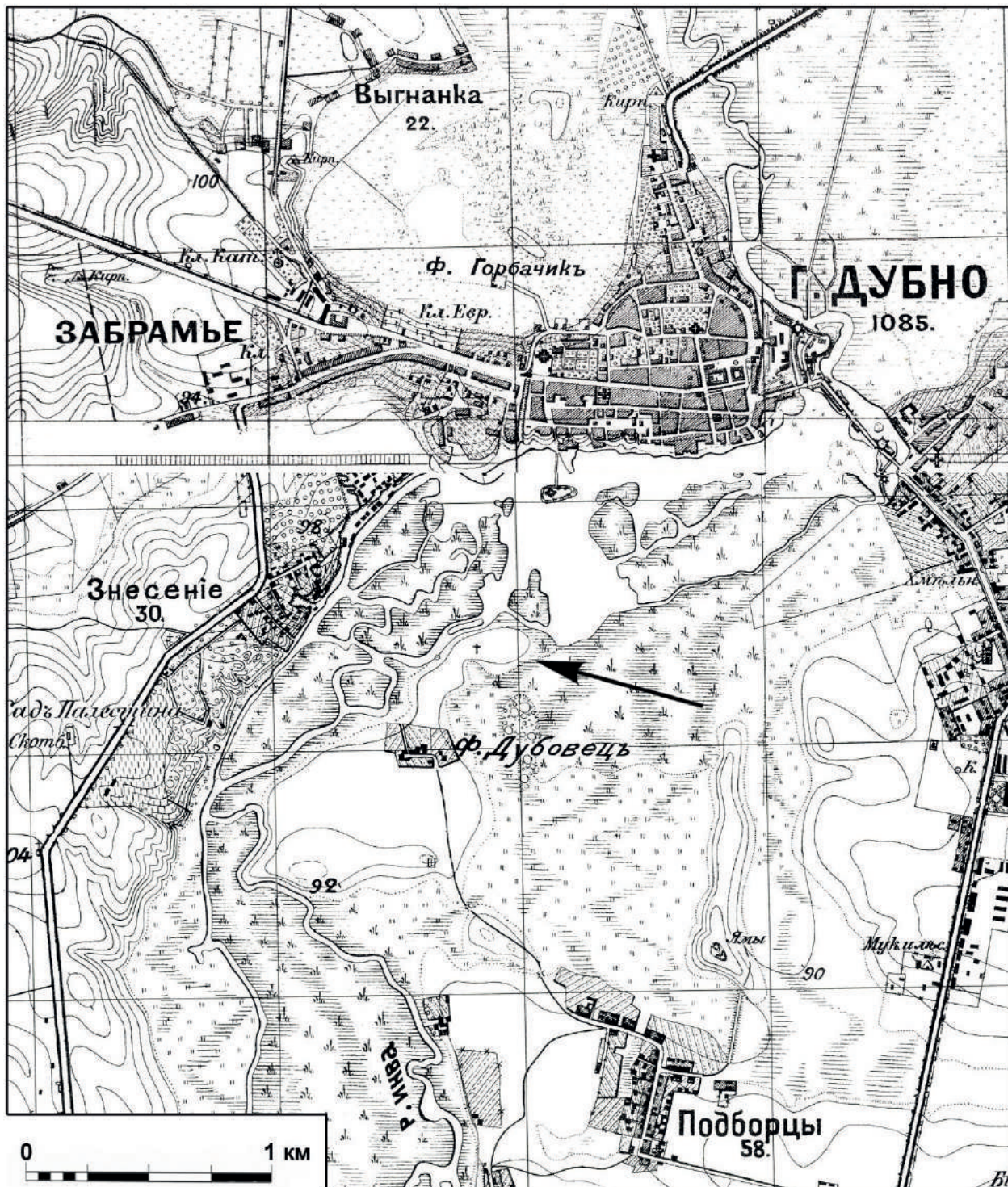

Рис. 1. Розташування острова Дубовець на карті генерального штабу РККА 1939 р. на основі зйомки 1885 р.

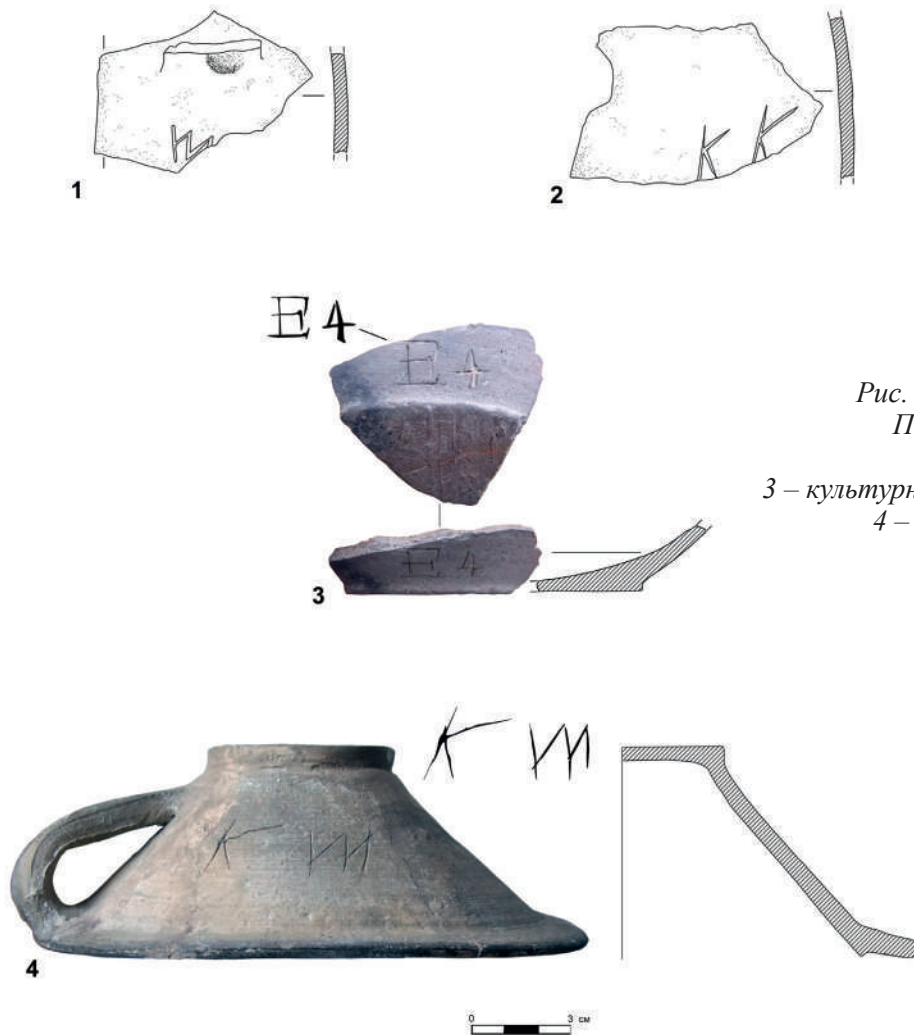

Рис. 2. Дубно, острів Дубовець.
Посуд із літерними графіті.
1, 2 – об'єкт 1 (1998 р.),
3 – культурний шар (розкоп 2, 2019 р.),
4 – об'єкт 2 (1998 – 2001 рр.).

Відносно недавно питання вивчення та інтерпретації посуду з продряпаними позначеннями в монастирях періоду пізнього середньовіччя було представлено у західноєвропейських археологічних студіях. Першим, хто відмітив це явище для території Північно-Західної Європи був Берндт Зіер, який у 1995 р. зробив огляд подібних знахідок із Німеччини та прилеглих країн [11]. Після виявлення вибірки такої групи знахідок, датованих XIII ст. в монастирі сестер цистерціанок в Геркенроді (Бельгія) інтерес до їх вивчення помітно зріс. Подальші дослідження дозволили виявити значну кількість таких пам'яток на території Бельгії. Доктор Коен де Грут відніс до них госпіталь Святої Катерини в Іпрі, монастир бригідок в Дендермонде, монастир св. Клариси в Гентбрюгге, цистерціанське абатство в Гесдені. У цистерціанському монастирі Клерфонтен, у бельгійській провінції Люксембург, знайдено 34 марковані посудини, датовані XVIII ст. У Нідерландах посуд з продряпаними позначеннями виявлений на території семи пам'яток пов'язаних із жіночими монастирями. Зокрема, це францисканські монастирі Святої Агнеси в Лейдені, конвент агніток у Кампені та Вифліємський монастир у Хорні. На території Німеччини дана категорія знахідок відома за комплексами дванадцяти монастирів, зокрема сестер цистерціанок у Любеку і Зехаузені. Є відомості про виявлення такого посуду в Італії. У Франції його знахідки зафіксовано в Шалон-Сюр-Сон, Маркетт-ле-Лілл, Парижі. Відкриття посуду з графіті на території жіночого монастиря у Вільнюсі показало, що це явище було поширене також і на території Східної Європи [9, s. 25].

Найдавніша збірка посуду з продряпаними позначеннями серед комплексів жіночих монастирів відома з території північної Франції і походить з жіночого абатства Святого Бенедикта в Амажі, де датується кінцем VII–VIII ст. Чотири екземпляри посудин тут мали повний напис імені. Важливо відмітити, що цей осередок належав жіночій общині, а тому вірогідно, ці зразки вказують на особливості виникнення чи принаймні є найстарішими засвідченими проявами цієї практики в Європі. Серед пізньосередньовічних комплексів найкраще репрезентовані збірки датуються

Рис. 3. Місцезнаходження посуду з продряпаними літерними позначеннями в жіночих монастирях на території Європи. 1 – Шалон-сюр-Сон, 2 – Париж, 3 – Амаж, 4 – Маркетт, 5 – Іпр, 6 – Петегем, 7 – Гентбрюгге, 8 – Гесден, 9 – Дендермонде, 10 – Тер Камерен, 11 – Геркенрод, 12 – Клерфонтен, 13 – Делфт, 14 – Тіль, 15 – Утрехт, 16–17 – Лейден, 18 – Хорн, 19 – Кампен, 20 – Гесель, 21 – Альтенвальде, 22 – Любек, 23 – Гайлігенграбе, 24 – Зехаузен, 25 – Бренкгаузен, 26 – Фрауензее, 27 – Арнітадт, 28 – Єна, 29 – Німбішен, 30 – Губен, 31 – Бебенгаузен, 32 – Вільнюс, 33 – Дубно.

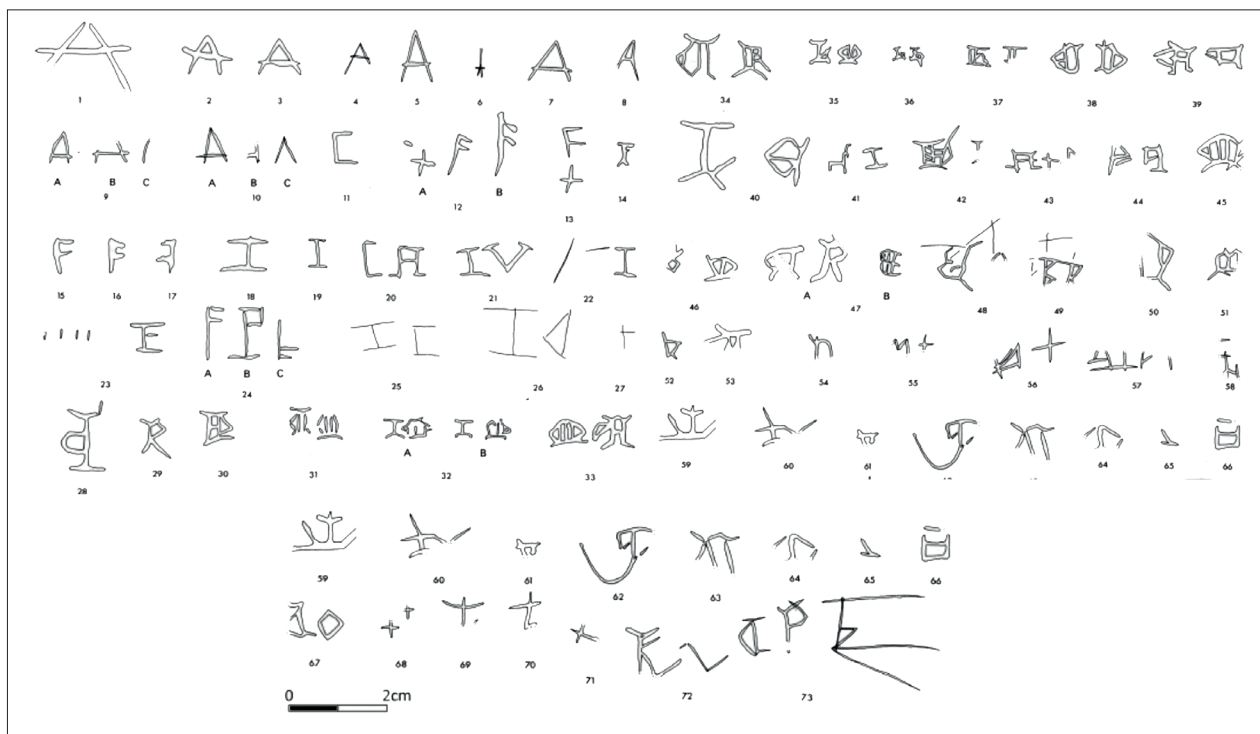

Рис. 4. Монастир Св. Клариси, м. Петегем (Бельгія). Вибірка символів нанесених на посуд технікою графіті.

XV–XVI ст., а найпізніші належать до XVIII ст. На тлі широкої хронології ужитку продряпаних позначень на монастирському посуді нанесення знаків відзначається переважно на посуді для приготування їжі, зокрема посудин з невеликим об'ємом. Столовий посуд із такими позначеннями, за окремими винятками, відсутній.

На матеріалах із жіночого абатства Болъе (Бельгія) серед комплексу посуду початку XVI ст. було виділено 104 посудини з продряпаними знаками серед загальної кількості 886 екземплярів. Тут вони присутні на шести з сімнадцяти виділених типів посуду: келихах, блюдах, сковорідках (типу ринок), пательнях, казанках і квіткових горщиках. Дослідження стильових характеристик написів показало, що наносилися вони різними людьми, вірогідно, власноруч власниками чи користувачами посудин. Головним чином написи складаються з однієї-двох готичних чи романських літер. Окрім них зустрічаються також тризуб, хрест або зірка. Матеріали з Геркенрода включають 13 посудин із написами, однак датовані вони значно ранішим часом – другою чвертю XIII ст. На п'яти посудинах відзначено нанесення двох або трьох літер. Решта містила символи. Таким чином за матеріалами згаданих двох жіночих монастирів були виділені два типи позначень на посуду – буквенні й символічні. Для знахідок із Болъе відзначено ужиток значної кількості ідентичних літер чи їхніх комбінацій, а також широкий спектр символів. Тоді як для Геркенрода навпаки характерна значна варіабельність літер та висока подібність символів [9, s. 24].

Побутування посуду з продряпаними позначеннями серед жіночих чернечих спільнот, ймовірно, слід пов'язувати із особливостями соціальної ідентичності черниць. Це явище зачіпає ряд питань, зокрема таких як структура власності, правила організації життя в общині, наявність особливих звичаїв. Дослідниками було запропоновано декілька інтєпретацій ужитку посуду з графіті у жіночих монастирях. Перша з них пропонує подивитися на це з точки зору умов спільного харчування в рефекторіумах (трапезних). Позначений посуд давав упевненість, що приготована страва потрапляла до тієї особи, якій вона призначалася. Це могло бути наслідком соціальної диференціації, яка зберігалася в общині. Тому черниці з вищим статусом мали переваги щодо якості харчування. Зокрема, як в західноєвропейській, так і монастирі, які розташовувалися на території Речі Посполитої, у тому числі й на Волині, поповнювалася новими сестрами із середовища знаті. Поселяючись у духовній обителі, вони часто привозили із собою особисте майно. Для черниці воно було приданим, яка складаючи духовну обітницю ставала символічною нареченою Ісуса Христа. У Підборецькому монастирі записи про придане черниць, відомі починаючи з 1719 р. [4, с. 96], однак логічно припустити, що такий звичай існував тут і раніше. Приналежні до шляхетського стану молоді особи, які переселялися до монастирів та брали вічні обіти, після цього все одно залишалися шляхтянками. За наявних матеріальних можливостей вони могли утримувати особисту прислугу. Дослідники волинських жіночих василіанських монастирів відзначають, що черниці за бажанням оплачували свої приватні потреби з власних коштів, які одержували від рідні, навчання дівчат, пожертв. Існування приватної власності серед черниць на Волині прослідковане в заборонах єпископа С. Рудницького тримати у своїх келіях курей та іншу домашню птицю, власних корів і кіз, щоб мати молоко до кави [3, с. 35–36].

Друге пояснення щодо ужитку посуду з графіті пов'язане із наявними відомостями щодо існування у монастирях приватних келій, де черниці самі собі могли готувати їжу і харчуватися окремо. Такі індивідуальні келії відомі у монастирях на території Західної Європи. На існування приватності щодо споживання їжі у келіях волинських монастирів, а також надання додаткової їжі до келій на свята свідчать заборони від вищого духівництва на такі прецеденти [2, с. 63].

Користування маркованим посудом могло бути пов'язаним із становою структурою у середині самої обителі, де окрім черниць, виділялись новіціатки, які могли мати окреме місце в трапезній. Є відомості, що в деяких монастирях вони могли мати кращу їжу, у порівнянні з черницями [9, s. 28].

Ще одне трактування ужитку графіті стосується посуду призначеного для медичних цілей. Монастирі нерідко утримувати шпиталі, мали облаштовані місця, у яких зберігалися ліки та засоби для їхнього приготування. Берндт Зіер, беручи це до уваги, запропонував досить вірогідне пояснення, що такий посуд мав знаходитися виключно у конкретних приміщеннях монастиря (наприклад, кухні, шпиталі, ворітні і т. п.) [9, s. 28].

Таким чином, посуд із літерними позначеннями, зробленими шляхом ретельного продряпування з Підборецького Вознесенського жіночого монастиря, має значно ширший територіальний контекст. Коло його аналогій на сьогоденні час добре окреслене для країн Північно-Західної Європи. Виявлення подібних знахідок поблизу Дубна вказує на розповсюдження такого посуду також на

території Волині. Попри запропоновані версії щодо обставин, які викликали його появу, дослідники досі залишають відкритим питання: чому посуд із продряпаними знаками зустрічається виключно у комплексах жіночих монастирів? Подальші дослідження здатні розкрити символічні та практичні особливості ужитку розглянутих виробів, пов'язаних із устроєм жіночих спільнот. Виявлення нових зразків посуду з графіті в Україні та його розгляд у контексті пам'яток на території Європи допоможуть краще вивчити це явище.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бардецький А., Пшеничний Ю., Ткач В. Дослідження споруди 2 на острові Дубовець в місті Дубні. *Історико-культурна спадщина Дубна: правові, історичні, музейні та музейні аспекти*. Дубно, 2008. С. 109–118.
2. Лось В. Статути жіночих василіанських монастирів. *Волинські історичні записки*. Житомир, 2010. Т. 4. С. 58–67.
3. Лось В. Черниці-василіанки волинських монастирів XVIII–XIX ст.: духовна формація та повсякденне життя. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Серія : Історичні науки*. Луцьк, 2011. Вип. 23. С. 31–37.
4. Петров Н. Краткие сведения о монастырях Волинской епархии в настоящее время несуществующих. *Волинские епархиальные ведомости*. Почаев, 1867. № 6. С. 91–97.
5. Пшеничний Ю., Бардецький А., Бончковський О., Горобець Л., Долженко Ю., Пшеничний А. Звіт про археологічні розкопки у м. Дубно на острові Дубовець в 2019 р. *Фонди ДІКЗ м. Дубно*. Кн. 5744/н. доп.
6. Ткач В. Археологічні знахідки з Підборецького монастиря (м. Дубно). *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Рівне, 2014. Вип. XII. Ч. 2. С. 123–127.
7. Ткач В. Острів Дубовець та Підборецький монастир у картографічних джерелах і за даними картографічних досліджень. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Рівне, 2007. Вип. 5. С. 110–115.
8. Чміль Л. До питання про клейма на керамічному посуді XVII–XVIII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Вип. 19. Київ, 2010. С. 128–130.
9. De Groote K. Scratched marked pottery from nunneries in north-west Europe: a review and interpretations. *In&Around. Ceramiche e comunità. Secondo convegno tematico dell' AIECM3*. Faenza, 2015. P. 24–30.
10. Hupalo W. Wstępne badania w obrębie klasztoru Podboreckiego na Wołyniu. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. Rzeszów, 1998. Tom XIX. S. 239–249.
11. Thier B. Besitzmarken auf spätmittelalterlicher und neuzeitlicher Keramik. *Zur Regionalität der Keramik des Mittelalters und der Neuzeit, 26. Internationales Hafnerei-Symposium, Soest 5.10.-9.10.1993. Denkmalpflege und Forschung in Westfalen 32*. Bonn, 1995. P. 167–186.

References:

1. Bardetskyi A., Pshenychnyi Yu., Tkach V. Doslidzhennia sporudy 2 na ostrovi Dubovets v misti Dubni. *Istorko-kulturna spadshchyna Dubna: pravovi, istorychni, muzeini ta muzeini aspekty*. Dubno, 2008. S. 109–118.
2. Los V. Statuty zhinochykh vasylianskykh monastyriv. *Volynski istorychni zapysky*. Zhytomyr, 2010. T. 4. S. 58–67.
3. Los V. Chernytsi-vasylianky volynskykh monastyriv XVIII–XIX st.: dukhovna formatsiia ta povsiakdenne zhyttia. *Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu im. Lesi Ukrainky. Serii : Istorychni nauky*. Lutsk, 2011. Vyp. 23. S. 31–37.
6. Tkach V. Arkheolohichni znakhidky z Pidboretskoho monastyria (m. Dubno). *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu*. Rivne, 2014. Vyp. XII. Ch. 2. S. 123–127.
7. Tkach V. Ostriv Dubovets ta Pidboretskyi monastyr u kartohrafichnykh dzherelakh i za danymy kartohrafichnykh doslidzhen. *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu*. Rivne, 2007. Vyp. 5. S. 110–115.
8. Chmil L. Do pytannia pro kleima na keramichnomu posudi XVII–XVIII st. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*. Vyp. 19. Kyiv, 2010. S. 128–130.
12. De Groote K. Scratched marked pottery from nunneries in north-west Europe: a review and interpretations. *In&Around. Ceramiche e comunità. Secondo convegno tematico dell' AIECM3*. Faenza, 2015. P. 24–30.
13. Hupalo W. Wstępne badania w obrębie klasztoru Podboreckiego na Wołyniu. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. Rzeszów, 1998. Tom XIX. S. 239–249.
14. Thier B. Besitzmarken auf spätmittelalterlicher und neuzeitlicher Keramik. *Zur Regionalität der Keramik des Mittelalters und der Neuzeit, 26. Internationales Hafnerei-Symposium, Soest 5.10.-9.10.1993. Denkmalpflege und Forschung in Westfalen 32*. Bonn, 1995. P. 167–186.